

دموکراسی دیجیتال

ابوالفضل ذوالفقاری

از فن‌آوری‌های مربوطه است. بویژه آنهایی که برای دموکراسی الکترونیکی طراحی شده‌اند. لذا در کنار دموکراسی الکترونیکی، همواره بحث دولت الکترونیکی مطرح بوده است، به این ترتیب دولت‌ها درصددند با هدف الکترونیکی کردن فعالیت‌های خود مبنائی به سوی دموکراسی الکترونیکی جامعه شوند. البته بایستی اضافه کنیم که الکترونیکی شدن دولت لزوماً به معنای دموکراتیک شدن جامعه نیست. کما اینکه بعضی از دولت‌های دیکتاتوری نیز از اینترنت و فن‌آوری‌های ارتباطی استفاده می‌کنند.

با این حساب هرگونه خوش‌بینی در خصوص چشم‌اندازهای "دموکراسی دیجیتالی" به عنوان یک دموکراسی پایدار ناشی از فن‌آوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی، باید مبتنی بر شواهدی باشد که نشان دهد دولت‌ها خواهان مفهوم دموکراسی پایدار هستند و در عرصه توسعه و بهره‌گیری از زیرساخت‌های این نوع فن‌آوری‌ها و کاربردهای تسهیل‌کننده تحقق آن پیشتاز می‌باشند.

دو دیدگاه خوش‌بینانه و بدبینانه نسبت به دموکراسی دیجیتالی وجود دارد. دید خوش‌بینانه، مربوط به آزادی‌خواهان سایبرنتیکی است که به یک آرمان شهر دیجیتالی فکر می‌کنند و این باور را در سردارند که پس از تجهیز مردم با فن‌آوری‌های اطلاعات و ارتباطات، قدرت به آن‌ها

تحولات اخیری که در فن‌آوری‌های ارتباطات و اطلاعات که اصطلاحاً به آنها (Information and Communications Technologies) ICTS گفته می‌شود مباحث تازه‌ای را در حوزه سیاست دموکراتیک پیش کشیده است. به نحوی که تحولات مذکور در حکم یک نوع تغییر پارادایم در فرایند درک حکومت دموکراتیک است. در ادبیات مربوطه، کاربست دموکراتیک این فن‌آوری‌ها، به اشکال مختلف و تحت عناوینی چون، "دموکراسی الکترونیکی"، "تله دموکراسی" و "سایبر دموکراسی" و بالاخره "دموکراسی دیجیتالی" یاد می‌شود. این مفاهیم، اساساً به شکلی جدید از رفتار دموکراتیک دلالت دارد که حاصل این فن‌آوری‌های جدید محسوب می‌شود.

در حال حاضر مفهوم دموکراسی دیجیتالی به مجموعه گسترده‌ای از کاربردهای فن‌آوری از قبیل پارلمان‌های مردمی و تلویزیونی یا هیات‌های منصفه شهروندان، دستیابی به حلقه‌های بحث الکترونیک و باجه‌های اطلاعات دولتی، اطلاق می‌شود. مضمون مشترک اکثر مباحث در این خصوص، پرداختن به قابلیت ICT ها در پرورش اشکال شورائی‌تر و گفتمانی‌تر دموکراسی است که غالباً بر مشخصه‌های تعاملی اینترنت تاکید دارد. یکی از مهم‌ترین مباحث این حوزه، چگونگی درگیر شدن شهروندان با مسائل دولت، انتخاب نمایندگان و استفاده

دلیل نقش مهم دولت‌ها در تحقق دموکراسی دیجیتال، بخشی از بحث به دولت الکترونیک اختصاص یافته است. سپس ضمن بیان چالش‌های فراروی دموکراسی دیجیتال در مقایسه با دموکراسی‌های نمایندگی کنونی، وضعیت ایران نیز در این زمینه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

جامعه اطلاعاتی

اتکاء روز افزون بر فعالیتهایی که مستقیماً با تولید، توزیع و کاربرد اطلاعات مرتبط است سبب گردیده است که بسیاری از کشورهای صنعتی جهان را جامعه‌های اطلاعاتی بخوانند و در حقیقت این مفهوم نیز در ابتدا برای توصیف مشخصات نوین کشورهای فراصنعتی به کار رفته است، کشورهایی که در آنها همه چیز وابسته به اطلاعات است. واژه جامعه اطلاعاتی و مفاهیم شبیه به آن یعنی "غصراطلاعات" (Information age) و اقتصاد دانش، جامعه‌ای را توصیف میکند که در آن تولید انواع کالاها و خدمات وابستگی زیادی به کاربرد تکنولوژی اطلاعات وجود دارد.^(۱)

ویلیام مارتین (W.J.Martin) که در ردیف اولین افرادی قرار دارد که موضوع جامعه اطلاعاتی را مطرح کرده‌اند در بحث اول یکی از کتب خود یادآور می‌شود^(۲) که هر چند واژه "جامعه اطلاعاتی" از چند سال پیش متداول بوده است (حدود سالهای ۱۹۸۰) اما هنوز درباره مفهوم و محتوای آن تفاهم عمومی حاصل نشده است و حتی گاهی مشروعیت کاربرد این واژه نیز مورد تردید قرار گرفته است. با این حال از حدود سال‌های ۱۹۸۰ به بعد آشکار گردید که در برخی از جوامع پیشرفته غربی پاره‌ای تغییرات اجتماعی، اقتصادی و تکنولوژیک به وجود آمده است که نه تنها آنها را از جوامع در حال توسعه متمایز می‌سازد بلکه سبب تفاوت آنها از سایر کشورهای پیشرفته نیز شده است [ش ۱۰۷/ص ۱۲]. در این شرایط بود که این مفهوم هم در رابطه با توسعه زیر بناهای اجتماعی-اقتصادی و هم در زمینه پیدایش اطلاعات موثر بر حیات اقتصادی و اجتماعی-فرهنگی مطرح گردید. در حال حاضر سلطه انفورماتیک بر این اجتماعات تا به حدی رسیده است که ساخت‌ها و نهادها تحت تاثیر آن قرار گرفته است و آنچه که انقلاب اطلاعات نامیده شده است از نظر گستردگی و نفوذ واقعیتی جهانی است. مفهوم جامعه اطلاعاتی با مفهوم جامعه توده‌وار (Mass Society) به کلی متفاوت است و از برخی جهات حتی با آن تضاد دارد. در حالی که جامعه توده‌وار بر ارتباطات یک سویه تاکید دارد (تولید توده‌وار و در مقیاس وسیع محصولات و ایده‌ها، ایجاد یکسانی و یکدستی) جامعه اطلاعاتی به ارتباطات دو سویه اهمیت می‌دهد و متمایل به گسترش علایق چندگانه و متعدد است. شاید بتوان گفت که به تعبیر "دانیل بل" (D.Bell) جامعه اطلاعاتی در حکم نوعی گسترش

انتقال می‌یابد و به یک میعادگاه عمومی الکترونیکی متشکل از شبکه گسترده‌ای از شهروندان آزاد و برابر می‌اندیشند که بی‌هیچ ترسی از نظارت مقامات عالی رتبه کشور به بحث درباره کلیه جنبه‌های وجود خویش بپردازند. در واقع به نظر اینان فن‌آوری‌های جدید ارتباطی و اطلاعاتی، بستر نوعی دموکراسی مشارکتی را فراهم می‌آورد که با ترغیب مداخله مردم در فرایند تصمیم‌گیری، شبیه‌ترین مدل به دموکراسی مستقیم است.

دید بدبینانه، بر این پیش‌فرضها مبتنی است که اولاً رشد نابرابری اطلاعاتی مشارکت گسترده مردم را تهدید می‌کند و دیگر اینکه قدرت دولت و موسسات برای زیر نظر گرفتن و کنترل تمهیدات و ابزارهای الکترونیکی در جامعه مدنی، هم حقوق اظهار نظر و سازماندهی گروه‌ها را تهدید می‌کند و هم حقوق شخصی افراد را. به تعبیر دیگر، چشم‌انداز دوم، براین استدلال تکیه دارد که رشد ساختار اطلاعاتی انحصاری و اختصاصی حتی اگر پاره‌ای برنامه‌ریزی‌های زیربنایی دولتی آن را تقویت کنند، در معرض منتهی شدن به گسترش سیستم‌های گسترده‌تر کنترل و نظارت قرار دارد.

این اندیشه از مفهوم جامعه تمام دید (Panoptic) فوکو، سر برمی‌آورد که مدعی است گسترش تکنولوژی اطلاعاتی، راه را برای از دست رفتن خودمختاری در بسیاری از حوزه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و زندگی اجتماعی باز خواهد کرد. بحث دیگر در این زمینه این است که شکلی از فرد دیجیتال در حال پدیدار شدن است که همزمان، شکل‌های تازه‌ای از اطلاعات را ایجاد می‌کند و تهدید نظارت و کنترل را افزایش می‌دهد. درخصوص ادعای دموکراسی مستقیم نیز این گروه خاطر نشان می‌نمایند که نمونه‌های چنین رفتار مشارکتی را فقط در موارد معدودی از سیاست‌های محلی و گروه‌های کاری می‌توان یافت و ابعاد و پیچیدگی دولت ملی مدرن بدین معناست که شهروندان فرصت‌های واقعی و یا شاید میل اندکی برای تاثیر گذاشتن بر محیط خود دارند و صرفاً در مسائل جزئی اعمال نفوذ می‌کنند.

اما واقعیت این است که دموکراسی دیجیتالی اگر چه مشارکت شهروندی را در قلمروهای عمومی گسترش داده و رفتارهای دموکراتیک را در حل مشکلات محلی توسعه داده است اما همه این‌ها تجربه‌هایی برای ارتقاء نهادهای موجود دموکراسی نمایندگی (Representative Democracy) بوده است و نه گونه متفاوتی از دموکراسی. با این حال دموکراسی دیجیتالی در مقایسه با دموکراسی‌های نمایندگی کنونی و یا فراهم آوردن گونه جدیدی از دموکراسی مستقیم چالشهایی را فراروی خود دارد که موضوع این مقاله است. در این مقاله، ابتدا به تعریف دموکراسی دیجیتال پرداخته و سپس مجموعه‌ای از کاربردهای آن در بستر فن‌آوری‌های جدید ارتباطی و اطلاعاتی بیان می‌شود. به

مفهوم جامعه فراصنعتی است با این تفاوت که در آن نقش تکنولوژی اطلاعات بسیار توسعه یافته است و عنصر اطلاعاتی مهمترین عامل متحول کننده سازمان اجتماعی است^(۲). "وبستر" (F.Webster) با مرورو در تعاریف موجود این طور نتیجه گیری می کند که تعاریف ارائه شده برای جامعه اطلاعاتی را می توان در رابطه با اینکه بر چه بعدی از جامعه اطلاعاتی بیشتر تکیه می کنند به پنج دسته: فرهنگی، اقتصادی، شفلی، تکنولوژیک و فضایی تقسیم کرد، که البته تعاریف تکنولوژیک بیشتر مورد توجه بوده است^(۳).

می توان بطور کلی ظهور جامعه اطلاعاتی را مقارن با چند تحول در عین حال مرتبط با یکدیگر برشمرد، که عبارتند از:

۱- جهانی شدن اقتصاد و ظهور موسسات تولیدی قابل انعطاف، یعنی سازمانی که قابل باقی ماندن و افزایش تولید در محیط مواجه با تحول و اختلال دائم است.

۲- ظهور اقتصادی که بیش از پیش مبتنی بر دانائی است.

۳- توسعه و کاربرد عمیق شبکه های ارتباطی و پیام های دیجیتال، واقعیتی که سبب شده است آن را در مقایسه با گذشته انقلاب دیجیتال بنامند^(۴).

تردید نیست که یک محور مهم جامعه اطلاعاتی، بزرگراه های اطلاعاتی هستند و این بزرگراه ها که اینترنت یکی از نمونه های مهم در حال تکوین آن است، از نظر اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی فضای تازه ای را برای انسانهای معاصر ایجاد می کند، فضایی با عناصر تازه، فضایی بدون مرزهای جغرافیایی و سیاسی و بالاخره تصویری از انسان همه جا حاضر را به دست می دهد. تاثیر این بزرگراه های اطلاعاتی را مشابه با اختراع چاپ زیر کرده اند. این بزرگراه ها بر ارتباطات، تفریح، رفاه و ... انسانی موثرند و در حوزه های بسیاری آگاهی ها، نگرش ها و رفتارهای بشری را تحت تاثیر قرار خواهند داد. جهان با انقلاب اطلاعاتی، انقلاب نوینی را آغاز کرده است. پویش این انقلاب نوین، دارای چنان سرعتی است که چرخه آن را شاید فقط بتوان با منحنی لگاریتمی نشان داد. یکی از مشخصه های اساسی آن که با بحث ما نیز مرتبط می باشد تاثیر آن بر روی تحول مفهوم قدرت* به طور اعم و مفهوم قدرت سیاسی به طور اخص است. بیهوده نیست که اکنون دانشگاه های غرب مبحث تازه ای، تحت عنوان سیاست و اینترنت و

پیامدهای جامعه اطلاعاتی

با اینکه به دست دادن فهرست دقیق و کاملی از ضابطه هایی ملاک تشخیص جامعه اطلاعاتی، با در نظر گرفتن ابهام های کنونی حاکم بر این مفهوم دشوار است با این حال می توان با الهام از نظریات پژوهشگرانی همچون مارتین جامعه اطلاعاتی را از جنبه های اقتصادی، تکنولوژی،

اجتماعی و سیاسی و فرهنگی مورد توجه قرار داد.

از مهمترین آثار پیدایش جامعه اطلاعاتی در بعد سیاسی، شکل گیری نوع خاصی از دموکراسی است که دوره های پیش از آن مسبوق به چنین سابقه ای نیست. این دموکراسی که اکنون اصطلاحاً دموکراسی الکترونیکی و یا دموکراسی دیجیتالی نام گرفته و موضوع اصلی این مقاله است، انواع دیگر دموکراسی را نیز تحت تاثیر قرار داده است.

مفهوم دموکراسی دیجیتالی

دموکراسی الکترونیکی (E-democracy) واژه ای است که امروزه در کنار جامعه اطلاعاتی یا جامعه الکترونیکی (E-society) بسیار به چشم می خورد. به گفته فریدلند مفهوم دموکراسی الکترونیکی، اساساً بر شکلی جدید از رفتار دموکراتیک دلالت دارد که حاصل تکنولوژی های جدید اطلاعاتی است تکنولوژی جدید، گوهر دموکراسی را تغییر می دهد؛ با این حال در مباحث دموکراسی الکترونیکی، به ندرت این دگرگونی به طور مشروح توضیح داده شده است. نمونه های عینی مفهوم گسترده تر جامعه اطلاعاتی (information Society) هم اکنون در جهان در حال شکوفائی و بالندگی است... جامعه اطلاعاتی، نمود گسست از سرمایه داری صنعتی و یک شکل اجتماعی جدید است و دموکراسی الکترونیکی، ناظر بر رفتارها یا کنش های تازه شهروندی است.^(۵)

مجموعه فزاینده ای از آرا و عقاید بر این باور است که تحولات اخیر در فن آوری های ارتباطات و اطلاعات (ICT) ها [Informationcommunications Technologies]، در بطن خود، زمینه "جهش های بزرگ در حوزه سیاست دموکراتیک" را فراهم می کند. به نظر بکر (Becker) تحولات مذکور در حکم یک نوع تغییر پارادایم در فرایند درک حکومت دموکراتیک است.^(۶)

از دهه ۱۹۶۰ دانشمندان و سیاستگذاران شروع به تفکر درباره روشهایی کردند که از طریق آنها اطلاعات جدید و فن آوری های ارتباطی مانند تلویزیون های اینترنتی و اینترنت که به آنها ICT می گویند بتوانند بر مشارکت های سیاسی و نهادهای مردمی اثر بگذارند. اندیشه ایجاد دموکراسی دیجیتالی باعث شد تا درباره ICT ها و این که فن آوری های جدید چگونه می توانند شکلی تازه به رقابتها و فعالیت های انتخاباتی بدهند به بحث پرداخته شود.^(۷)

بعضی از صاحب نظران معتقدند که جهت گیری ICT هائی مانند میکرو کامپیوتر و نشر اینترنتی، مردمی کردن فعالیتها و ایجاد دموکراسی بیشتر است. آنها این گونه از ICT ها را "فن آوری های آزادی ساز" نام نهاده اند. چرا که طراحی آنها به گونه ای است که موجب تمرکززدائی بیشتر از نظام کنترل ارتباطات می شود. البته اگر کنترل

ارتباطات بیش از حد باشد خود می‌تواند موجب تضعیف ویژگی این فن‌آوری‌ها شود.^(۱۰)

البته در کنار بررسی نقش فن‌آوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی (ICT.S) بر الگوهای سیاسی دموکراتیک، از زاویه دیگر، بحث تاثیرپذیری فن‌آوری از سیاست و جامعه و یا به عبارت دیگر شکل‌گیری اجتماعی فن‌آوری مطرح است که از حوزه بحث این مقاله خارج است. با کاربرد انواع فن‌آوری‌های ارتباطات و اطلاعات و در پاسخ به چالش‌های (دوباره) نهادها و روندهای دموکراتیک، مجموعه‌ای از مدل‌ها، آزمایش‌ها و ابتکارها پدید آمده است. در ادبیات مربوطه، ابتکارات مذکور را به اشکال مختلف و تحت عناوینی چون "دموکراسی الکترونیک"، "تله دموکراسی" و "سایبردموکراسی" یاد می‌کنند. در این مقاله اصطلاح "دموکراسی دیجیتالی" ترجیح داده می‌شود زیرا اصطلاح مذکور با اشاره به تحولات اخیر در انتقال دیجیتالی داده‌ها که توانایی‌های ناشناخته فن‌آوری‌های ارتباطات و اطلاعات را عیان می‌سازد، انواع فن‌آوری‌های الکترونیک موجود را شامل می‌شود. در حال حاضر، مفهوم دموکراسی دیجیتالی را به مجموعه نسبتاً گسترده‌ای از کاربردهای فن‌آوری از قبیل "پارلمان‌های مردمی" تلویزیونی یا هیات‌های منصفه شهروندان، دستیابی به حلقه‌های بحث الکترونیک و بانه‌های اطلاعات دولتی می‌توان اطلاق نمود.

همانگونه که کاستلز بیان داشته کاربردهای جدید ICT، چه در راستای ارتقاء دموکراسی باشند و چه نباشند، حاصل "تعامل دیالکتیکی میان فن‌آوری و جامعه هستند"؛ آنها در معرض "شکل‌گیری اجتماعی" قرار دارند و می‌شود گفت که متاثر از عواملی چون سابقه فن‌آوری، فرهنگ (سیاسی یا انواع دیگر)، چارچوب‌های حقوقی و غیره هستند. آنها از دل اقدامات عوامل انسانی سر بر می‌آورند و در چنبره روابط قدرت موجود گرفتار هستند.^(۱۱)

لذا اهداف مقاله حاضر به قرار زیر است: نخست، پرداختن به این مساله که یک "دموکراسی پایدار" مبتنی بر کاربرد گسترده فن‌آوری‌های اطلاعات و ارتباطاتی به چه چیزی شبیه است. دموکراسی نیرومند تعریف جدیدی از دموکراسی است که بر مقاومت خود نسبت به دموکراسی‌های لیبرال و نمایندگی تاکید دارد. ثانياً، بررسی آثار احتمالی شرایط زیربنایی اجتماعی، اقتصادی و سیاسی بر "دموکراسی دیجیتالی" موجود، ثالثاً، اشاره به مطالب مطالعات موردی بین‌المللی در بررسی تاثیرات کنونی ICT بر روند دموکراسی و رابعاً در خصوص موانع موجود بر سر راه تحقق "دموکراسی دیجیتالی".

اطلاعات" پرداخته می‌شود. اولاً، ادراک فزاینده‌ای وجود دارد که نهادها، کنش‌گران و اعمال سیاسی موجود در لیبرال دموکراسی‌های پیشرفته در وضعیتی شکننده قرار دارند و مردم به دیده احترام به آنها نگاه نمی‌کنند. ثانياً، عقیده‌ای وجود دارد مبنی بر اینکه دوره کنونی، دوره تغییرات سریع اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است که می‌تواند نشانه‌ای از آغاز "عصر نوظهور اطلاعات" باشد و فرصتهایی را برای بازاندیشی و در صورت لزوم، تجدید نظر اساسی یا جایگزینی نهادها، کنش‌گران و اعمال مذکور فراهم می‌آورد که تاکنون وجود نداشته است.

مدلهای دموکراسی نمایندگی (representative) در توصیف بسیاری از جوامع قرن بیستم به کار رفته است. بر پایه استدلال‌های این مدل، شهروندان تنها با واگذاری بخش اعظم قدرت خود به عده‌ای قلیلی از سیاستمداران می‌توانند مجال زندگی در یک جامعه دموکراتیک را بیابند و وظیفه سیاستمداران مذکور هم، نمایندگی منافع مشتری شهروندان است. مخالفان مدل فوق استدلال کرده‌اند که اغلب نمایندگان منتخب، نماینده "خواست مردم" نبوده و مستعد نخبه‌گرایی هستند. در این اواخر، آبروی سیاستمداران به دلیل اتهامات مختلفی چون ارتشاء، کثافت کاری، رفتار منفعه طلبانه و سیاست‌های توخالی خدشه دار شده و به بروز یاس و سرخورده‌گی فراگیر در میان شهروندان و بخصوص جوانان دامن زده است.^(۱۲)

دومین دلیل برای تاکید بر "دموکراسی دیجیتالی"، به این مفهوم مرتبط می‌شود که جامعه در حال پشت سر گذاشتن یک دگرگونی پارادایمی است. کاستلز به نقل از استفان جی. گولد دیرینه شناس، می‌نویسد: تاریخ زندگی انسان که من می‌فهمم، مجموعه‌ای از وضعیت‌های ثابت است که ندرتاً در برخی مقاطع دچار گسست می‌شوند. به وسیله رویدادهای عمده‌ای که با سرعت بسیار رخ می‌دهند و به استقرار دوره با ثبات بعدی کمک می‌کنند... ما در پایان قرن بیستم، در یکی از همان مقاطع نادر تاریخ به سر می‌بریم. مقطعی که وجه مشخصه آن استحاله "فرهنگ مادی" ما از رهگذر یک پارادایم فن‌آورانه جدید است که حول فن‌آوری‌های اطلاعات سامان می‌یابد.^(۱۳)

در اینجا فرض بر این است که ما در حال پشت سر گذاشتن چنین مقطعی هستیم و به علاوه، در خلال همین دوره‌های پرآشوب، قابلیت عامل انسانی برای شکل‌دهی آینده جمعی ما در اوج خود قرار دارد. به همین دلیل، بررسی شکل احتمالی و مطلوب آینده نهادها و اعمال سیاسی ما و همچنین جایگاه احتمالی فن‌آوری‌های اطلاعات و ارتباطات در آن، از اهمیت بسیاری برخوردار است.^(۱۴)

دموکراسی دیجیتالی به مثابه یک دموکراسی پایدار

در حال حاضر، تعدادی مفاهیم مختلف از دموکراسی وجود دارد و

دلایل جذابیت دموکراسی دیجیتالی

به دو دلیل عمده به بازنگری فرایند دموکراسی، در پرتو "عصر نوظهور

- آزادی بیان - کاربران شبکه می‌توانند عقاید خود را با کمترین میزان ممیزی دولتی بیان کنند.

- آزادی اجتماعات - کاربران شبکه می‌توانند به اجتماعات مجازی مورد علاقه خود ملحق شوند.

- تولید و انتشار اطلاعات - کاربران شبکه می‌توانند با تشریک هم به تولید اطلاعاتی بپردازند که در معرض محدودیتها یا ممیزی‌های رسمی قرار ندارد.

- چالش با دیدگاه‌های رسمی و حرفه‌ای - اطلاعات دولتی و حرفه‌ای را می‌توان به چالش کشید.

- فروپاشی هویت دولت ملی - کاربران می‌توانند هویت‌های جدید جهانی و محلی را اختیار کنند.

از آنجا که دموکراسی فقط رأی دادن یا ارائه بهتر اطلاعات دولتی به شهروندان نیست، همه‌پرسی‌های رایانه‌ای و باجه‌های اطلاعات دولتی، شرط کافی برای اثبات وجود دموکراسی دیجیتالی نیستند. در بطن دموکراسی، حق تعیین سرنوشت، مشارکت، حق ابراز عقیده و خودمختاری جای دارد. دموکراسی فرهنگی سیاسی است که انواع و اقسام قلمروهای خودپرووری و بیان جمعی متقابل را شامل می‌شود.

اگر بنا باشد شکل پیشرفته‌ای از دموکراسی دیجیتالی سربرآورد، بر پایه‌ی بحث پیشین منطقی به نظر می‌رسد که دموکراسی مذکور را یک مدل دمکراتیک دورگه فرض کنیم که عناصری از هر دو شکل دموکراسی نمایندگی و مشارکتی را در خود جای داده است. مفهوم «خودمختاری دمکراتیک» که توسط دیوید هلد ارائه شده در تکوین شیوه‌ی استدلالی فوق، به کار می‌آید. مدل هلد، بر تعریف عامی از سیاست استوار است:

سیاست پدیده‌ای است که درون و مابین کلیه‌ی گروه‌ها، نهادها و جامعه‌ها یافت می‌شود و مرزهای زندگی خصوصی و عمومی را درمی‌نوردد. سیاست در کلیه‌ی فعالیت‌هایی همچون همکاری، مذاکره و مجادله بر سر کاربرد و توزیع منابع رخ می‌نماید و در تمامی رابطه‌ها، نهادها و ساخت‌های درگیر در فعالیت‌های تولیدی و بازتولیدی حیات جوامع دخالت دارد.^(۱۵)

اگر این تعریف کلی از سیاست را بپذیریم، آنگاه، «دموکراسی پایدار» باید فرصتی فراهم آورد تا «شهروندان» در تمامی تصمیم‌گیری‌های مربوط به مسائل مهم و تأثیرگذار بر خود، (یعنی همه‌ی ما) مشارکت داشته باشند».

دست‌آورد علمی چنین دولتی باید یک نوع رابطه‌ی همزیستی میان اشکال دموکراسی نمایندگی و مشارکتی باشد و به زعم هلد، مستلزم آن است که دموکراسی «یک پدیده‌ی دوسویه قلمداد شود که از یک سو، به شکل‌دهی دوباره‌ی (re-form) قدرت دولتی و از سوی دیگر،

معلوم نیست که دموکراسی الکترونیکی، گونه متفاوتی از آب درآید. معمولاً، در سال‌های اخیر، بحث‌های مربوط به دموکراسی بر یک نوع پیوستار تمرکز یافته است که دموکراسی مشارکتی در یک سر طیف و مدل‌های دموکراسی نمایندگی در سر دیگر طیف قرار دارد. دموکراسی مشارکتی، با ترغیب مداخله مردم در فرایند تصمیم‌گیری، شبیه‌ترین مدل به دموکراسی مستقیم محسوب شده است. منتقدان دموکراسی اخیر خاطر نشان نموده‌اند که نمونه‌های چنین رفتار مشارکتی را فقط در موارد معدودی از سیاست‌های محلی و گروه‌های کاری می‌توان یافت. به علاوه، طرفداران دموکراسی مذکور، غالباً به کسانی که خواهان مداخله دائمی در بحث‌ها و اقدامات سیاسی نیستند، کمتر توجه نشان داده‌اند. تازه، ابعاد و پیچیدگی دولت ملی مدرن بدین معناست که شهروندان، فرصت‌های واقعی (یا شاید میل) اندکی برای تأثیرگذاری بر محیط خود دارند و صرفاً در مسائل جزئی اعمال نفوذ می‌کنند.

آیا دموکراسی دیجیتالی، کیفیت‌های متفاوتی دارد که بدان جایگاه مفهومی جدید ببخشند؟ همان طور که گفته شد، در حال حاضر مفهوم دموکراسی دیجیتالی به مجموعه‌ای از کاربردها و تجربه‌اندوزی‌های فن‌آوری اطلاق می‌شود. چنین تجربه‌هایی برای ارتقاء نهادهای موجود دموکراسی نمایندگی مفید است و افزایش قابل توجه وبسایت‌های دولت‌های محلی، منطقه‌ای و ملی در کشورهای مختلف را باید به عنوان تلاش‌هایی در راستای بهبود سطح تماس دولت و شهروندان، ارج نهاد، اما به نظر نمی‌رسد که اقدامات فوق، نظام دمکراتیک کاملاً جدیدی را برای جوامع به ارمغان بیاورد. در اغلب موارد، فن‌آوری‌های جدید ارتباطات و اطلاعات برای تقویت اعمال موجود به کار گرفته می‌شوند و کاری به تحول نهادها ندارند.

با این همه اکثر مبلغان اینترنت در حین تمجید از فضایل دموکراسی دیجیتالی، این باور را در سر دارند که پس از تجهیز مردم با فن‌آوری‌های اطلاعات و ارتباطات، قدرت به آنها انتقال می‌یابد. اینترنت، در حد اعلا‌ی خود، یک میعادگاه عمومی الکترونیک متشکل از شبکه گسترده‌ای از شهروندان آزاد و برابر جهان به شمار می‌رود که می‌توانند بی‌هیچ ترس‌ی از نظارت مقامات عالی رتبه کشور، به بحث درباره کلیه جنبه‌های وجود خویش بپردازند البته این رویکرد آزادی‌خواهی سبیرنتیکی محدودیت‌هایی هم دارد که فعلاً امکان پرداختن به آن نیست. با این حال، یادآوری ویژگی‌های اصلی رسانه تعاملی که گفته می‌شود قابلیت توسعه گونه جدیدی از دموکراسی را داراست، خالی از لطف نخواهد بود:

- قابلیت تعامل - کاربران می‌توانند بر مبنای متقابل چند به چند (many to many) با یکدیگر ارتباط برقرار کنند.

- شبکه جهانی - ارتباطات به مرزهای دولت ملی محدود نمی‌شود.

به بازسازی جامعه مدنی می‌پردازد.»^(۸۶)

«اصل خودمختاری» هلد، مستلزم حمایت از حقوق افراد است و از این رو، وجود یک قسم دولت مشروط که زیر نظر نمایندگان منتخب باشد، ضرورت می‌یابد. چالش پیش‌رو، چگونگی شکل‌دهی دوباره‌ی این دولت است به قسمی که قدرت برای دخالت در خودمختاری محدود شود اما اقتدار آن برای حمایت از خودمختاری مذکور محفوظ باشد و همچنین چگونگی پاسخگو نمودن این دولت در قبال کلیه‌ی شهروندان نیز چالشی دیگر است. در عین حال، خودمختاری مستلزم آن است که «مردم» باید بتوانند به شیوه‌ای آزاد و برابر و بدون هیچ مانعی در فرایند بحث و بررسی مسائل مبرم جامعه مشارکت کنند»^(۸۷)

نقش اینترنت در ایجاد دموکراسی دیجیتالی

دموکراسی حکومت جمعی است که در آن، از بسیاری لحاظ، اعضای اجتماع، به طور مستقیم یا غیرمستقیم، در گرفتن تصمیم‌هایی که به همه آنها مربوط می‌شود شرکت دارند، یا می‌توانند داشته باشند. در این تعریف مشارکت مفهومی کلیدی است. فعل «حکومت کردن» معنایی دوگانه دارد، از یک جهت قدرت حکومت کردن شامل قدرت تسلط داشتن و مجبور ساختن است، و بنابراین مستلزم دو شاخه شدن فرمانروایان و فرمانبرداران است.

این را می‌توان معنی اداری (administrative) حکومت نامید، از جهت دیگر در معنی عمیق‌تر، حکومت کردن عبارت است از پی‌ریزی هدف‌ها یا خط‌مشی سیاسی و جهت بخشیدن به افراد حکومت‌شونده. این را می‌توان معنی ارشادی (directive) نامید. حکومت تا جایی که به لحاظ اداری تصور می‌شود، متضمن تعارض خواست‌ها و زیردست بودن برخی نسبت به برخی دیگر است، اما هرگاه حکومت از لحاظ ارشادی مورد توجه قرار گیرد، و متضمن خط‌مشی‌ها، هدف‌ها، و سیاست‌هایی است که باید گروه جامعه را هدایت کند ممکن است عده‌ای کم یا عده‌ای زیاد بر خود حکومت کنند.

فرایند تصمیم‌گیری در نظام مبتنی بر مشارکت بیش از محتوای تصمیم‌گیری اهمیت دارد چون افرادی که در این تصمیم‌گیری مشارکت می‌کنند در حکم «مشاور» نیستند بلکه افراد دارای حق رأی هستند. بنابراین باید بین فرد تصمیم‌گیر که دارای مشاوران بسیار است اما به انفراد تصمیم می‌گیرد و تصمیم ناشی از مشارکت افراد تمیز قائل شد.

تصمیم ناشی از مشارکت «مطلوب» فرض می‌شود صرف‌نظر از این که خروجی‌اش نیکی یا شر باشد، همین قدر که افراد فرآیند مشارکت را به نحو اصولی سازمان دهند، موفقیت به دست آمده است. در تصمیم ناشی از فرد حتی به رغم حصول «نیکی»، «موفقیتی» به دست نیامده

زیرا فرایند دارای نقص ذاتی است (شکل و صورت محقق کردن آن ناشی از مشارکت نیست).

مشارکت از نظر محتوی به دو مقوله «جهت» و «وسیله» خرد می‌شود. مشارکت در تعیین جهت، پیوند و پذیرش افکار عمومی در سمت و سوی است که حاکمیت در پیش می‌گیرد، اما وسیله اجرای تصمیمات ناشی از مشارکت الزاماً درگیر علوم دقیقه و امری تخصصی است.^(۸۸)

تکنولوژی امروزی برای تحقق بخشیدن ایده دموکراسی مستقیم عبارت است از اتصال ماهواره‌ای، بانک‌های اطلاعات تلفنی، تلویزیون کابلی (مهاوره‌ای)، شبکه‌ها و سیستم‌های کامپیوتری که هر یک بخشی از فرایند تحقق دموکراسی در عصر جدید اطلاعات هستند. تلفن یک ارتباط مهاوره‌ای فرد به فرد است اما حجم بسیار محدودی از اطلاعات را انتقال می‌دهد، رسانه‌های جمعی مثل رادیو و تلویزیون حجم و تنوع بیشتری از اطلاعات را منتشر کرده و افراد بیشتری را مخاطب می‌سازد اما ذاتاً ارتباطی یک‌طرفه و فرد به جمع است، یعنی افرادی اندک به طور فعال و یک‌طرفه، جماعتی بیشتر را به طور منفعل مخاطب می‌سازند، اما در اینترنت به عنوان تکنولوژی نوین اطلاعاتی، ارتباط دوطرفه به شکل جمع به جمع، فرد به جمع، جمع به فرد و فرد به فرد عملی شده است. توسعه تکنولوژی جدید اطلاعات، وضعیت غیرمستقیم نهاد قانونگذاری را به دلیل قابلیت‌های منحصر به فرد، مثل حضور مجازی، مهاوره‌ای بودن، انتقال حجم وسیع اطلاعات، قدرت و سرعت پردازش داده، کاملاً تحت تأثیر قرار می‌دهد. اکنون شرکت در یک گردهمایی قانونی برای رأی‌گیری از طریق تکنولوژی نوین کاملاً عملی است. میلیون‌ها نفر می‌توانند بدون تجمع حضوری (محدودیت مکان) در مورد مسئله‌ای اظهار نظر کرده و رأی دهند. این آرا با سرعت بسیار زیاد پردازش و آنالیز می‌شود (رفع محدودیت زمان) و نتایج آن دقایقی بعد در دسترس همگان قرار می‌گیرد.

به این ترتیب در باب شرایط مادی تحقق دموکراسی، شرایط جغرافیایی اصولاً مانعی برای تجمع، گفتگو، اعلان نظر و تصمیم‌گیری نیست. در این واسط جدید نیازی به صندوق‌های رأی و ایجاد امکانات تحصیل رأی نیست و در باب شرایط مبتنی بر قانون اساسی، بیشتر حقوق مربوط به آزادی‌ها در شبکه‌های ارتباطی مهیاست. نمونه‌ای از طرح مشارکت مستقیم که ۵ سال به طول انجامید به وسیله آزمایشگاه ملی ارتباطات فنی دانشگاه آتن در سه شهر یونان، فرانسه و مقدونیه برقرار شده است که گزارش آن در کنفرانس «دسترسی به اطلاعات دولتی: کلیدی برای توسعه اقتصادی و دموکراسی الکترونیکی» سال ۱۹۹۶ استکهم ارائه شد.

به طور خلاصه، این طرح شامل تعدادی پایانه (براساس عوامل انسانی

و جغرافیایی) است که در محل‌های مختلف جامعه مستقر شده‌اند و به کامپیوتر مرکزی وصل هستند. کار با این پایانه‌ها هیچ تخصص ویژه یا آشنایی با کامپیوتر نمی‌خواهد، این سیستم هم‌چنین طوری طراحی شده که اشخاص معلول بتوانند به آسانی به آن دسترسی پیدا کنند. شهروند با گذرواژه مخفی خود که در کارت پلاستیکی تعبیه شده و مراجع صلاحیت‌دار آن را صادر کرده‌اند شناسایی می‌شود، پایانه این قابلیت را دارد که رأی‌دهندگان را بدون شناختن نام آنها شناسایی کند تا زمینه‌های سوء استفاده کاملاً از بین برود.

رأی‌گیری برای زمان معین اعلام می‌شود (مثلاً یک هفته) و پایانه‌ها همیشه آماده‌اند تا هر رأی‌دهنده موضوع مورد علاقه خود را انتخاب کند. مهم‌ترین مسئله این است که هر کسی می‌تواند هر موضوعی را که خواست به فهرست رأی‌گیری اضافه کند، به محض آن که تعداد شهروندان حمایت‌کننده از این موضوع، به حد لازم رسید به طور خودکار در فهرست موضوعات قابل رأی‌گیری رؤیت می‌شود.

هنگامی که زمان رأی‌گیری منقضی شود در همان پایانه نتایج اعلام خواهد شد. کامپیوتر مرکزی این قدرت را دارد که نتایج رأی‌گیری را براساس مشخصات جغرافیایی، و هر محک دیگری جمع‌آوری و طبقه‌بندی کند.

عملی کردن این سیستم به شهروند قدرت می‌دهد که در تصمیمات حکومت مستمراً شرکت کرده و به طور مستقیم شهروند را به منابع قدرت وصل کند، اساساً منابع قدرت شهروندانی می‌شوند که پیوسته تصمیم‌خود را ظاهر می‌سازند. این روش به مردم می‌آموزد که در مورد مسائلشان حساس باشند و در تصمیم‌گیری، نه هر از گاه، بلکه به طور مستمر مشارکت کنند، مرحله دوم این سیستم همین امکانات را از طریق چند رسانه‌ها (متن، صدا و تصویر) در دسترس گذاشته است که به شهروند امکان می‌دهد با گروه‌های رقیب در موضوع مشخص بحث و گفتگو کند.^(۱۹)

بنابراین رأی‌گیری اینترنتی (online voting)، پروسه نوین دموکراسی دیجیتال است. امروزه رسانه‌ای مدرن با بهره‌گیری از اندیشه دموکراتیک به ابزاری برای گسترش دموکراسی و اراده جمعی و گروهی تبدیل شده‌اند. و در این میان اینترنت به عنوان رسانه مدرن پیشرو، تأثیرات مهمی در حوزه سیاست بر جای گذاشته است که مهمترین پیامد آن همان است که از آن تحت عنوان "دموکراسی مستقیم" یاد شد. اکنون در غرب سخن بر سر تحقق ایده دموکراسی مستقیم و نشان دادن آن به جای دموکراسی از طریق انتخاب است. تا ده سال دیگر این امکان فنی فراهم می‌آید که بتوان در هر لحظه نظر شهروندان در مورد یک مسئله خاص را جویا شد، بی آنکه نیاز باشد که آن‌ها را به پای صندوق‌های رأی کشانند. همه افراد در خانه و پشت

کامپیوتر قادر خواهند بود رأی بدهند.

رای‌گیری اینترنتی حداقل به دو عامل اساسی نیازمند است:

الف) استفاده از ابزارهای شناخت اثرانگشت که این ابزارها می‌توانند به فرایند رأی‌گیری سرعت بخشیده و نگرانی نمایندگان و طرفداران آنها را از بین ببرند.

ب) سایت‌های ایمن، که شهروندان را برای رأی دادن به یک سایت مطمئن و ایمن وارد خواهد کرد بطوری که امنیت رأی آنها محفوظ باشد و در آنجا علاوه بر رأی دادن بتوانند برنامه‌های پیشنهادی کاندیداها برای حل مشکلات موجود را ببینند.

رای‌گیری اینترنتی مزایائی را بشرح زیر داراست:

۱- کاهش هزینه انتخابات.

۲- انتشار سریع‌تر و بهتر اطلاعات سیاسی.

۳- دسترسی به غائبین.

۴- جلوگیری از روند نزول رأی‌دهندگان در چند دوره متوالی.

۵- ارتباط آسان و راحت رأی‌دهنده با نماینده.

ضمن اینکه معایبی را نیز می‌توان برای آن برشمرد:

۱- دسترسی ناهمسان افراد به اینترنت یا عدم دسترسی همه مردم به آن (اگر روزی قرار باشد رأی‌گیری اینترنتی در ایران صورت گیرد این موضوع بزرگ‌ترین مشکلی است که ممکن است بر سر راه قرار گیرد.)

۲- ایجاد اختلال در ارائه اطلاعات سایت‌ها یا نتایج انتخابات توسط هکرها.^(۲۰)

چند تجربه رأی‌گیری اینترنتی:

اکنون کشورهای دموکراتیک لیبرال به کاهش تعداد رأی‌دهندگان در انتخابات توجه کرده‌اند و برای رفع این مشکل تعدادی از کشورها مفاهیم رأی‌گیری الکترونیکی (e-Voting) را مورد بحث و بررسی قرار داده‌اند. البته این سوال که تغییر روش رأی‌گیری، واقعا رفتار مردم را در فرآیند سیاسی تغییر داده و یا نشان دهنده افزایش عدم توجه مردم به فرایند سیاسی است، هنوز باقی است. بعد از پیامدهای انتخابات ریاست جمهوری در

سال ۲۰۰۰، در فلوریدا بنیاد علوم ملی در آمریکا از یک گزارش درباره رأی‌گیری اینترنتی حمایت کرد. این گزارش سه نوع رأی‌گیری اینترنتی که عبارتند از: رأی‌گیری از طریق سایت رأی‌گیری (Poll Site Voting)، رأی‌گیری کیوسکی (Kiosk Voting) و رأی‌گیری اینترنتی از راه دور (remote internet voting) را بررسی می‌کند. البته با سیستم رأی‌گیری اینترنتی از راه دور خطرات قابل ملاحظه‌ای در فرایند یکپارچگی رأی‌گیری مطرح می‌شود و از این سیستم تا زمانی که مسائل واقعی علوم اجتماعی و فنی حل نشود نباید در سیستم

پاورقی ها

رای‌گیری عمومی استفاده شود.^(۳۱)

به علت تجربیاتی که دولت آمریکا در زمینه رای‌گیری اینترنتی داشته تاکنون صد انتخابات محلی در ایالت‌های کالیفرنیا، فلوریدا و مینسوتا به صورت online برگزار شده است. از جمله منابع جامع دموکراسی الکترونیکی وب‌سایتی شخصی به نام Scott London می‌باشد. از جمله سایت‌های معروف دیگر در این زمینه، وب‌سایت vote.com است به عنوان مثال سایت vote.com مربوط به شخصی به نام دیک موریس یکی از مشاوران اسبق بیل کلینتون است این سایت علاوه بر امکان رای دادن، امکاناتی از قبیل ارائه معرفی کاندیداها، معرفی راه‌های چگونگی انتخاب یک نماینده و ملاک آن و ... را در اختیار مراجعه‌کننده قرار می‌دهد.^(۳۲)

کوشش انگلیسی‌ها در جهت سوق دادن جامعه به امور سیاسی از راه اینترنت در قالب چند رای‌گیری آزمایشی در انتخابات محلی اول مه به ثمر نشست. کمیته انتخاباتی اعلام کرده بود که رای‌گیری الکترونیکی (e-voting) پنجاه و پنج درصد از واجدین شرایط انگلیسی را به شرکت در انتخابات ترغیب می‌کند. شاهد این مدعا، اظهارات سه چهارم افراد ۲۴-۱۸ ساله، مبنی بر تمایل به شرکت در چنین انتخاباتی بود. بنا به اظهار شرکت خدمات مشاوره همگانی HEORA در ۶۸۹۵ Swindon، رای از راه اینترنت جمع‌آوری شد، که در مقایسه با ۲۷۹۲ رای تلفنی، ۳۳۹ رای از راه تلویزیون دوسویه و ۱۶۳ از راه کیوسک‌های عمومی، قابل توجه است. به عقیده این شرکت: "رای‌گیری الکترونیکی می‌تواند جوانان را درگیر فرایند انتخابات کند. همچنین به واسطه افزایش کیفیت بحث‌های انتخاباتی و دامنه آن، رای‌دهندگان را برمی‌انگیزد تا با دقت بیشتر گزینه‌های خود را زیر نظر بگیرند."

رای‌گیری الکترونیکی می‌تواند رونق قابل توجهی به انتخابات بدهد. انتخابات محلی دولت در سال گذشته شاهد افزایش ۳۲ درصدی در شرکت‌کنندگان بوده است. هنگامی که شورای شهر شفیلد آغازگر رای‌گیری الکترونیکی در سه منطقه از ۲۹ منطقه شهری خود در سال ۲۰۰۲ شد، یک سوم رای‌دهندگان روش‌های جدیدی، چون کیوسک‌های انتخاباتی، پیام‌های متنی و اینترنت را به کار گرفتند؛ همه این روش‌ها به منظور جلوگیری از افت حضور رای‌دهندگان طراحی شده بود. ابتکار شورا، افزودن رای‌گیری با تلفن (در حالت tone) بود. این روش در تمامی ۲۹ منطقه شهری به کار گرفته شد. بنا به اظهار Mark Webster رئیس بخش حقوقی و اجرایی شورای شهر شفیلد: "رای‌گیری الکترونیکی گزینه‌های جدیدی پیش پای مردم می‌گذارد. این روش برای کسانی قابل دسترس است که شاید نتوانند در صورت عدم وجود آن، خود را به حوزه‌های رای‌گیری برسانند. و خلاصه اینکه با سبک زندگی پردغدغه و سریع این زمانه سازگار است."^(۳۳)

۱- محسنی، منوچهر، جامعه‌شناسی اطلاعاتی، تهران، نشر دیدار، ۱۳۸۰ - صفحه ۱۷

۲- Martin, W.J. The Global information Society. Hampshire: Aslib-Gower, ۱۹۹۵ - P: ۱

۳- Encyclopedia of sociology. New York: Mac Millan. Vol. ۲, ۱۹۹۲, P: ۹۲۶

۴- Webster, F. Theories of the Information society. London: Routledge, ۱۹۹۵, P: ۱۲

۵- محسن، منوچهر، همان، صفحه ۱۹-۲۰

۶- یکی از مفاهیم جدید در زمینه قدرت، قدرت سایبرنتیک می‌باشد. به گفته جردن قدرت سایبرنتیک شکلی از قدرت است که به فرهنگ و امور سیاسی در فضای سایبرنتیک شکل می‌دهد و از سه قلمرو به هم مرتبط تشکیل شده است: فردی، اجتماعی و تخیلی. قدرت سایبرنتیک فرد از تغییرات، سلسله مراتب حرفه‌ای و فضای اطلاعاتی تشکیل شده است و به قدرت سایبرنتیک منتهی می‌شود. قدرت در اینجا به نظر می‌رسد چیزی در تملک افراد باشد. قدرت سایبرنتیک اجتماعی از سوی قدرت فنی و فضایی که اطلاعات در آن جریان دارد ساخت می‌پذیرد و منجر به گونه‌ای نخبه مجازی می‌شود. در اینجا قدرت به شکل تسلط در می‌آید. قدرت سایبرنتیک تخیلی مبتنی بر اوتوپیی است که تخیل مجازی را می‌سازد. در اینجا قدرت سازمانده نظم اجتماعی است. این سه بخش هر سه برای ترسیم موقعیت قدرت سایبرنتیک ضروری هستند و هیچ بخشی بر دیگری مسلط نیست. میانیم که قدرت، شرط و محدودکننده سیاست، فرهنگ و اقتدار است. قدرت به شکل بلافاصله آشکاری شکل‌دهنده به سیاست، فرهنگ و اقتدار نیست، بلکه با ساختهای سرورکار دارد که شکل دهنده و محدود کننده این سه مورد هستند. (Jordan, T. cyberpower. London: Routledge, ۲۰۰۱, P: ۲۸۰)

۷- سایبرنتیک × شدن سیاست را به برنامه درسی خود افزودند اگر در حوزه سیاست مطالعه کنیم سایبر دموکراسی (Cyber Democracy) واژه‌ای است که از این پس مداوم به گوشمان خواهد خورد.^(۳)

۸- در فرهنگ لغت دانشگاه آکسفورد معنی Cyber چنین آمده است: ملحق شدن شبکه‌های الکترونیکی به یکدیگر مانند اینترنت.

۹- دموکراسی در اینترنت، همشهری، سه‌شنبه ۹ مهر ۸۱

۱۰- لویس، ای، فریدلند، دموکراسی الکترونیکی و شهروندی جدید، (www.ayandeh.negar.org)

۱۱- Becker, T. (۱۹۹۸) Government and electronic innovation: A clash of Paradigms. P. ۳۴۲

۱۲- دموکراسی دیجیتال: مجله رایانه، شماره ۱۱۲، سال سیزدهم، صفحه ۱۴۲

۱۳- همان - صفحه ۱۴۲

۱۴- Barry N. Hague and D. Loader. digital Democracy. (ad). London. Routledge, ۱۹۹۹, P: ۳

۱۵- برای مثال کاهش تعداد رای‌دهندگان در انتخابات انگلیس، نشان می‌دهد فرآیند سنتی دموکراسی نتوانسته مردم را به شکل فراگیر در امور انتخابات درگیر سازد. میانگین آرا در انتخابات عمومی سال ۲۰۰۱ (وست مینتر (لندن). ۵۹/۴ درصد بود که نسبت به ۷۱/۵ درصد در سال ۱۹۹۷ کاهش یافته بود. کشورهای دموکراتیک لیبرال دیگر نیز به تعداد کم رای‌دهندگان توجه کرده‌اند. (دموکراسی الکترونیکی، نوشته مرکز بین‌المللی دموکراسی از راه دور، خبرنگار انفورماتیک سال هجدهم، اردیبهشت ۸۲، شماره ۸۶، ص ۴۳)

۱۶- Barry N. Hague and D. Loader. ibid. P: ۴

۱۷- کاستلن، مانوئل، عصر اطلاعات (۱)، ظهور جامعه شبکه‌ای، ترجمه احد علیقلیان و افشین خاکباز، طرح نو تهران، ۱۳۸۰، ص ۵۹

۱۸- Barry and Loader. ibid. P: ۵

۱۹- هلد، دیوید، مدل‌های دموکراسی، ص ۳۱۶

۲۰- هلد، دیوید، مدل‌های دموکراسی، ص ۳۰۲

۲۱- قاجار، قیوئل، سیامک، قانون آزادی اطلاعات، از تله دموکراسی تا دموکراسی الکترونیکی. (www.itiran)

۲۲- همان، ص ۲

۲۳- www.itna.ir

۲۴- مرکز بین‌المللی از راه دور، دموکراسی الکترونیکی، خبرنگار انفورماتیک - سال هجدهم، اردیبهشت ۸۲ - شماره ۸۶ - صفحه ۴۴ - ۴۳

۲۵- دموکراسی در اینترنت، روزنامه همشهری، سه‌شنبه ۹ مهر ۸۱، شماره ۲۸۵۶

۲۶- www.e-democracy.gov.UK